

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ МОЛОДІ В КОНТЕКСТІ ЕКОПСИХОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ “Я-ВІДНОШЕННЯ” В. О. СКРЕБЦЯ

Шлімакова Ірина Іванівна

старший викладач кафедри екологічної психології і психічного здоров'я Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, аспірант, м. Чернігів, Україна

“Я-відношення” В.О. Скребця. Контурно описується авторська програма екопсихологічного тренінгу, розробленої на основі зазначеної концепції. Аналізується динаміка У статті розглядаються сучасні підходи до формування екологічної свідомості молоді, зокрема екопсихологічна концепція змін екологічної свідомості школярів у результаті апробації тренінгових технологій формувального впливу.

Ключові слова: екологічна свідомість, концепція “Я-відношення”, компліцит-концептуальний підхід, психічні стани, екологічне мислення, гендерна екоатрибутивність, тренінгові технології.

Постановка проблеми. Проблема формування екологічної свідомості молоді є однією з пріоритетних на сучасному етапі розвитку вітчизняної екологічної психології. Це зумовлено рядом причин. По-перше, аналіз екопсихологічної літератури з питань освіти та виховання молоді показує, що, зазвичай, екологічно обумовлений навчально-виховний процес пов'язується з екологічною, або просто біологічною просвітою (уроки екології, біології, основ здоров'я, виховні заходи). У даному контексті екологічна вихованість розглядається як певний обов'язковий результат екологічної освіти. Вважається, що екологічна вихованість людини “автоматично” з'являється як результат достатньої екологічної ерудованості [6].

По-друге, фактично не існує логічно узгоджених технологій виховного впливу, які використовуються в практичній діяльності. Виключенням слугує еколого-психологічний тренінг В.А. Ясвіна (1991 р.) [1], ідеї якого розвинули С.А. Дерябо [1], О. С. Мамешина [4] та інші. Модель зазначеного тренінгу є цілісною системою прийомів розвитку суб'єктивного відношення до природи, проте, на нашу думку, це лише один із критеріїв цілеспрямованого виховного і навчального впливу на структуру екологічної свідомості школярів.

З огляду на це, значної актуальності на сьогодні набуває питання створення нової, психологічно обґрунтованої парадигми екологічної освіти, стратегічною метою якої є формування екологічної свідомості, екологічних цінностей, екологічного мислення молодого покоління [5,6].

Досить суттєвим та перспективним у даному контексті, з нашого погляду, є компліцит-концептуальний підхід до створення цільових програм екологічної освіти та виховання, запропонований В.О. Скребцем [5]. Автор вважає компліцитність (причетність) однією з найважливіших характеристик екологічної свідомості, через яку свідомість і стає екологічно детермінованою. Тому, саме з нею (компліцитністю) потрібно працювати, формуючи екологічну свідомість дітей, розвивати та прививати таку якість у навчальному процесі. Даний підхід передбачає внесення до змісту екологічного виховання таких компонентів як: культура мислення, досвід, ціннісні орієнтації, суб'єктивне оцінювання і психічні стани.

Варто зауважити, що важливе значення для конструювання технологій формувального впливу на свідомість дітей та молоді має трактування екологічної свідомості вище згаданого науковця.

Слідуючи за судженнями В.О. Скребця [5] щодо сутності поняття екологічної свідомості, приходимо до висновку, що дана свідомість являє собою психологічну єдність ряду взаємопов'язаних структур:

- психічне відтворення природного і штучно створеного людиною зовнішнього середовища;
- психічне відтворення власного “я” у цьому світі, тобто чітке виділення суб'єкта і об'єкта життєдіяльності (“я” і “не-я” суцільності);
- саморефлексія та саморегуляція, завдяки яким утворюється відчуття причетності, формується відношення “я” до дійсності.

Особливий акцент у такому розумінні еко-свідомості психолог приділяє категорії відношення [5]. Як категорія свідомості, відношення “я” до дійсності детерміноване:

- а) психічними станами суб'єкта, котрі обумовлені єдністю всіх психічних процесів (емоцій, волі, уяви, мислення, пам'яті, тощо);
- б) реальним станом об'єктивної дійсності (екології). Цим самим, свідомість екологічно інтенційована, тобто спрямована в екологічну площину. Сюди ж належать і конкретні знання щодо екології, емпіричні та наукові уявлення, оцінки, норми, моделі, прогнози, тощо;
- в) соціальним, культурним, моральним усім життєвим досвідом (звичайно, у складі індивідуальної чи(ї) суспільної свідомості);
- г) співвідношенням і змістом виразливо рефлексованих (усвідомлюваних) і невиразно відчуттєвих (підсвідомих) суб'єктивно значущих цінностей;
- д) характером мовно-мисленнєвих, логіко-семантичних операцій переробки і психологічної інтерпретації усіх щойно позначених детермінант. Від цієї складової залежить глибина, рівні узагальнення, ступінь інтегрованості, адаптивна доцільність екологічної свідомості, що індикативно проявляється тією чи іншою об'єктивованістю суб'єктивної картини світу.

Дані позиції визначають складові екологічного “я-відношення”, тим самим спрямовують свідомість у нову її якість – екологічну.

Під впливом Чорнобильської катастрофи відбулися трансформації в усіх складових системи “еко-я-відношень”: від станів - через оцінки, екологічний досвід і цінності - до інтегрального мислення (модель адаптогенезу екологічної свідомості В.О. Скребця) [5, 328]. Науковець приходять до висновку, що *екологічна освіта має йти у зворотному напрямку від* вивчення суб'єктивних психоемоційних станів людей *через* формування екологічного мислення, формування екологічних цінностей, набуття індивідуального та суспільного екологічного досвіду, наповнення позитивним змістом екологічних дій та вчинків *до* відчуття стану причетності, гармонійності з оточуючим світом та власним “Я”.

Слідуючи методології компліцит-концептуального підходу ми здійснили спробу реалізувати у практичну площину формування екологічних цінностей в свідомості школярі запобігаючи до концепції “Я-відношення”.

Беручи до уваги викладені міркування, *метою* статті є обґрунтування концептуальних засад еколого-психологічного тренінгу, розробленого в контексті екопсихологічної моделі “Я-відношення” та аналіз динаміки змін екологічної свідомості в результаті апробації технологій формувального впливу.

Основний матеріал. Ідея, що покладена нами в основу розробки тренінгових технологій формування екологічної свідомості, полягає у створенні певних навчальних умов, завдяки яким учні, знаючи свої сильні та слабкі сторони взаємодії з природного сферою і власним “я”, усвідомлять мотиви власної проекологічної поведінки й вироблять особистісну позитивно забарвлену стратегію активної взаємодії у життєвому середовищі. Тобто, йдеться про збагачення “Я-концепції” старшокласника знаннями про виділення суб'єкта і об'єкта життєдіяльності (“я” і “не-я” сутності), оволодіння навичками саморефлексії своєї гендерної ролі в оточуючому світі та вироблення вміння саморегуляції, через яку утворюється така якість екологічної свідомості як компліцитність.

Відповідно до екопсихологічної моделі “Я-відношення”, ключовими поняттями, покладеними в основу логічного конструкту тренінгової програми виступають: СТАНИ – МИСЛЕННЯ – ЦІННОСТІ – ДОСВІД – ОЦІНКИ – СТАНИ (причетності). Іншими словами, схема адаптогенезу екологічної свідомості В.О.Скребця [5], що відображає етапи трансформації екологічно обумовленої свідомості під впливом наслідків Чорнобильської катастрофи розглядається нами у зворотному порядку адаптації буденної свідомості до наслідків Чорнобиля.

Суттєвим чинником, через який, на наше розуміння, можливо здійснити вагомий вплив на структури екологічної свідомості є робота з *психічними станами* особистості. Тому, в процесі розробки еколого-психологічного тренінгу, як засобу формування екологічно обумовленої свідомості учнів, ми відпрацьовували узгоджену систему використання інтерактивних методів, які спроможні забезпечити зміну негативних психічних станів особистості на позитивні, емоційно забарвлені, такі, що мають відтінки причетності людини до світосприйняття оточуючого середовища.

Таким чином, в основу методології побудови тренінгової програми, яку ми назвали “Вісім кроків до природи”, було покладено парадигму еколого-психологічного впливу на психічні стани особистості з метою формування екодeterminованої поведінки з ознаками нормативності (зміна станів гашенарності, совметральності, індивідуальності, совмісності й несесітвності на колаборативні стани взаємодії з екосистемами). Поряд з цим, засадними у розробці програми стали однакові соціальні вимоги та очікування щодо екологічно обумовленої поведінки юнаків і дівчат, пом'якшення та подолання ними гендерних стереотипів, що впливають на екологічну свідомість.

Метою програми стало формування гендерно чутливої екологічної свідомості старшокласників як передумови розвитку внутрішньої гармонізації та узгодженості взаємовпливів з природним, пучним і соціальним оточенням.

Основними задачами тренінгу є:

- самопізнання та самовдосконалення учасників, усвідомлення ними своїх станів, дій та думок щодо оточуючого середовища і власного “я”;
- формування нормативних екологічних уявлень, андрогінного екологічного мислення дітей;
- розвиток вмінь узгодження своїх психічних станів з певними поведінковими проявами;
- усунення неадекватних емоційних реакцій на природне оточення й ековпливи, знаходження оптимальних шляхів взаємодії з довкіллям;
- набуття навичок екоатрибутивної гендерно доцільної поведінки і діяльності у різних життєвих сферах.

Загалом тренінгова **програма формування екологічної свідомості** старшокласників містить чотири блоки.

I блок “Світосприйняття як основа самопізнання” (*актуалізація психічних станів*) спрямовується на усвідомлення особистісно значущих уявлень учнів про сутність власного “я” через їх взаємодію з оточуючим середовищем, визначення психічних станів учасників у процесі даної взаємодії, розширення і поглиблення світогляду щодо впливу гендерних стереотипів на різні сфери життєдіяльності людей, у тому числі на екологічну складову.

II блок “Ціннісності внутрішнього та зовнішнього світу людини” (*формування екологічного мислення, екоцінностей*) присвячується осмисленню та саморефлексії місця й ролі жінок і чоловіків у навколишньому світі, розширенню бачень “Я-особистості” як певної цілісності, єдності зовнішнього і внутрішнього буття з власними життєвими орієнтирами й ціннісними установками, формуванню в старшокласників ціннісно-світоглядних позицій, які сприяють розвитку екологічного мислення.

III блок “Конструктивна взаємодія з екосистемами” (*набуття екологічного досвіду, адекватне оцінювання змісту власних екологічних дій та вчинків*) передбачає розвиток в учасників навичок самоконтролю власних емоційних станів по відношенню до оточуючого середовища, вмінь емпатійного реагування на різні життєві ситуації, набуття індивідуального та суспільного екологічного досвіду, наповнення екологічних дій та вчинків ціннос-

тями екоатрибутивної поведінки, відпрацювання навичок конструктивної взаємодії з довкіллям.

IV блок “У гармонії із собою та всесвітом” (формування станів причетності) зорієнтований на формування в дітей відчуття причетності (компліцитності) до життєдіяльності природного, штучного середовища й свого внутрішнього світу, гармонізацію “Я-концепції” учасників в еколого-психологічному просторі.

Для визначення ефективності та дієвості розробленої програми нами була проведена її апробація на базі загальноосвітніх шкіл м. Чернігова (ЗНЗ І-ІІІ ст. № 19, ЗНЗ І-ІІІ ст. № 28). Наводимо узагальнені результати формульованого експерименту.

Результати дослідження. З метою отримання достовірних результатів було сформовано три групи респондентів: експериментальна (ЕГ), контрольна (КГ) та експертна (ЕЕ).

Експериментальна група складалася з 34 осіб (дві тренінгові групи по 17 чоловік) віком 16-16,5 років. До неї залучались учні 10-х класів, які виявили бажання приймати участь у тренінгу, при цьому, слід вточнити, що попередньо не робився акцент на тематиці та змістовній сутності занять.

Контрольну групу склали 34 особи того ж віку. Старшокласники навчалися у тих же школах і класах, що й учні експериментальної групи.

До складу експертної групи увійшли студенти першого курсу хіміко-біологічного факультету Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка, які навчаються за спеціальністю “Екологія”. Вибір студентів-екологів був зумовлений тим, що переважна більшість студентів свідомо зробила вибір майбутньої професії, тобто йдучи на навчання в університет вони вже були еколого орієнтованими. За кількісним складом експертна група являла собою 32 особи.

Загальна вибірка трьох груп, які приймали участь в експерименті становить 100 осіб.

Відповідно до сформульованих нами уявлень щодо екологічної свідомості за В.О. Скребцем [5], для констатуючої діагностики була використана методика даного екопсихолога ТЕД (тест екоціннісних диспозицій).

Вихідними показниками для аналізу екологічної свідомості молоді вважались їхні середні значення. У подальшій нижче таблиці 1 наведені дані відсоткового співвідношення ціннісних орієнтацій та екопсихологічних диспозицій у свідомості школярів експериментальної та контрольної груп.

Таблиця 1.

Відсоткове співвідношення ціннісних орієнтацій та екопсихологічних диспозицій у свідомості учнів експериментальної та контрольної груп до формульованого експерименту

Групи досліджуваних	Ціннісні орієнтації				Екоціннісні диспозиції					
	СЦ	ЕЦ	МЦ	ЯЦ	СІб	Nes	Ind	Sms	Smt	Gach
Контрольна група	15	32	32	28	53	19	20	23	8	18
Експериментальна група	16	36	30	32	59	29	18	23	11	13

Умовні позначення: СЦ – соціальні цінності, ЕЦ – екологічні цінності, МЦ – моральні цінності, ЯЦ – я-цінності. СІб - співробітництво, співпраця, Nes - привласнення, споживання, Ind – байдужість, відсторонення, Sms – залежність, слабкість, Smt - підкорення, володіння, Gach- псування, нанесення шкоди.

Таблиця 2.

Відсоткове співвідношення ціннісних орієнтацій та екопсихологічних диспозицій у свідомості учнів експериментальної, контрольної та експертної груп після завершення формульованого експерименту

Групи досліджуваних	Ціннісні орієнтації				Екоціннісні диспозиції					
	СЦ	ЕЦ	МЦ	ЯЦ	СІб	Nes	Ind	Sms	Smt	Gach
Експериментальна група	16	59	23	24	81	17	7	16	2	4
Контрольна група	15	33	31	30	55	23	29	23	10	17
Експертна група	11	41	27	24	48	14	22	33	7	7

При порівнянні показників екоціннісних диспозицій у свідомості дітей контрольної та експериментальної групи перед впровадженням експериментальної програми, можна відслідкувати, що різниця між ними знаходиться в межах незначних розбіжностей при $p \geq 0,05$. Найбільш вираженою є відмінність у проявах несесітвної екодиспозиції, з 10% розходженням споживацька стратегія по відношенню оточуючого середовища переважає у респондентів експериментальної групи. У даному випадку відмінності також виявились статистично незначимою.

Оцінка кількісних проявів категорій цінностей учнів обох груп дає змогу стверджувати, що найменш значимими для десятикласників є соціальні цінності: 15% (КГ) та 16% (ЕГ). Фактично на одному рівні знаходяться індекси екологічних – 32/36, моральних – 32/30 і я-цінностей - 28/32 відповідно в контрольній та експериментальній групах.

З метою визначення ефективності формульованого впливу, що здійснювався через впровадження тренінгової програми, в експериментальній групі порівнювалися вихідні показники ціннісних орієнтацій та екопсихологічних диспозицій і показники їхньої сформованості після

завершення екопсихологічного тренінгу (формувального експерименту). Отримані дані також аналізувались у порівнянні з аналогічними показниками контрольної й експертної груп. Результати порівняльного аналізу подано в таблиці 2.

Співставлення показників контрольної групи за таблицями 1,2. (до експерименту та після) вказує, що суттєвих змін у свідомості десятикласників не відбулося. Відсотки прояву цінностей майже залишилися без змін: 15/32/32/28 – 15/33/31/30 (відповідно до порядку розташування в таблиці). Колаборативна екодиспозиція зросла на 2% (53%-55%), несесітивна збільшилась на 4% (19%-23%), совмісйна залишилась без змін, кількісний індекс совметральної показав 10% проти 8% у вихідному діагностуванні, гашенарна зменшилась на 1% і складає 17%.

Поряд з цим, зафіксовані результати респондентів експериментальної групи після формувального впливу, дають змогу говорити про певну динаміку змін в екологічно обумовленій свідомості школярів. Як бачимо з таблиці, екологічні цінності зросли на 23% і складають 59%, що на 26% більше ніж в контрольній групі та на 18% перевищує критеріальний показник студентів-екологів. Значно підвищився індекс кількісного вияву колаборативної диспозиції (на 28%). Після формувального впливу колаборативна екодиспозиція експериментальної групи (81%) грає провідну роль у порівнянні з цією ж позицією учнів контрольної групи (55%) та експертної (48%). Статистична значимість змін фіксується в межах від 0,05 до 0,001 достовірних відмінностей.

Помітні зміни відбулись і в позиції споживацької стратегії школярів, які пройшли тренінг. Несесітивна екодиспозиція з 29% знизилась до 17%, що лише на 3%

перевищує даний показник в експертній групі. Відсотковий вираз несесітивності в контрольній групі складає 23%.

У порівнянні трьох груп найнижчий показник індиферентності спостерігається в експериментальній групі: ЕГ – 7%, КГ – 29%, ГЕ – 22%. Зазначимо, що перед формувальним впливом індиферентність ЕГ дорівнювала 18%. (P(t) спостерігається в межах 0,001 достовірності у всіх вимірюваннях.

Окрім цього, помітною є динаміка змін щодо проявів совмісйної екодиспозиції (23% - до експерименту, 16% - після експерименту). Особливої уваги заслуговує аналіз відсоткового співвідношення вияву гашенарності (псувати). В експериментальній групі дана екодиспозиція знизилась на 14%. Її кількісне значення після експерименту відповідає 4%, що є нижче ніж у контрольної (17%) та експертної (7%) груп.

Отримані дані вихідного та контрольного зрізів за методикою ТЕД у трьох групах свідчать, що розроблена нами у контексті екопсихологічної концепції “Я-відношення” тренінгова програма виявилась ефективною технологією формування екологічного мислення, екологічних цінностей, та, в цілому, екологічної свідомості молоді.

Також, при аналізі результатів формувального впливу в гендерному плані з'ясовано, що програма “Вісім кроків до природи” спроможна забезпечити розвиток андрогінного еконормативного мислення школярів. Ілюстрацією цього є відсоткове співвідношення ціннісних орієнтацій та екопсихологічних диспозицій у свідомості учнів експериментальної групи після формувального експерименту. Наводимо їх показники у таблиці 3.

Таблиця 3.

Відсоткове співвідношення ціннісних орієнтацій та екопсихологічних диспозицій у свідомості представників жіночої та чоловічої статі експериментальної групи після завершення формувального експерименту

Групи досліджуваних	Ціннісні орієнтації				Екоціннісні диспозиції					
	СЦ	ЕЦ	МЦ	ЯЦ	Clb	Nes	Ind	Sms	Smt	Gach
Хлопці	19	58	18	25	80	17	7	18	2	5
Дівчата	13	60	34	23	82	18	8	14	2	3

У відповідності до мети та основних завдань нашого тренінгу, гендерний аналіз сформованості екологічного мислення ми здійснювали на підставі прояву екологічних цінностей та екодиспозицій. Як видно з таблиці, відсоткове співвідношення показників у хлопців і дівчат після формувального впливу фактично ідентичне. Екологічні цінності становлять 58% у хлопців і 60% у дівчат. Екодиспозиції співвідносяться наступним чином: Clb – 80% (хл.), 82% (д.) – різниця 2%; Nes – 17% (хл.), 18% (д.) – різниця 1%; Ind – 7% (хл.), 8% (д.) – різниця 1%; Sms – 18% (хл.), 14% (д.) – різниця 4%; Smt – 2% (хл.), 2% (д.) – різниця дорівнює 0; Gach – 5% (хл.), 3% (д.) – різниця 2%. Значимість відмінностей за всіма показниками не перевищує 0,05. Різниця індексів кількісного вияву екодиспозицій коливається в межах від 0 до 4 %.

До формувального експерименту вони різнились в межах від 1 до 12 %.

Таким чином, експеримент довів результативність запропонованої програми формування екологічної свідомості молоді.

Висновки. Узагальнюючи сказане, можна стверджувати, що експериментально встановлений факт підвищення рівня екологічної свідомості, який має місце в учнів експериментальної групи, може слугувати достатньо ваговим об'єктивним показником на користь розробленої нами тренінгової технології формування екологічної свідомості учнів у контексті екопсихологічної концепції “Я-відношення” В.О. Скребля.

Перспективи подальшого пошуку в даному науковому напрямі вбачаються у виявленні умов та обґрунтуванні шляхів підготовки практичних психологів до впрова-

дження в освітніх закладах тренінгових технологій формування екологічної свідомості за моделлю “Я-відношення”.

Література

1. Дерябо С.Д., Ясвин В.А. Методики диагностики и коррекции отношения к природе. М.: ЦКФЛ РАО, 1995. – С. 19-21.
2. Кікнеджі, О.М., Кіз, О.Б. Формування гендерної культури молоді: науково-методичні матеріали до тренінгової програми. Навч. посібник [Текст] / О.М. Кікнеджі, О.Б. Говорун. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 160 с.
3. Лінніченко В.П. Програма розвивальних заходів для учнів 9-10-х класів щодо формування самовизначення та життєвої перспективи // Практична психологія та соціальна робота. – 2008. - № 1. – С.52-61.
4. Мамешина О.С. Эколого-психологический тренинг для учащейся молодежи: Научно-практическое пособие. – Николаев: Изд-во Южнославянского института КСУ, 2006. – 94 с.
5. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи. Монографія.-К.: Вид. дім „Слово”, 2004.- 440 с.
6. Скребець В.О. Концептуальні засади побудови регіональної моделі екологічної освіти і виховання учнівської молоді. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 184 с.
7. Спілкуємося й діємо: Навч.-метод.посіб. / Ж.В. Савич, О.В. Безпалько. – К.: Наш час, 2006. – 120 с.
8. Тіунова О.В. Соціально-психологічний тренінг як засіб формування навичок асертивної поведінки у старшокласників // Практична психологія та соціальна робота. - № 1. - 2007. – С.39-51.

ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСУ САМОВИЗНАЧЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Щербаток Богдана Анатоліївна

кандидат психологічних наук, асистент кафедри соціальної психології та психології розвитку факультету психології Київського національного університету, м.Київ, Україна

В статті представлено модель емпіричного дослідження психологічних особливостей самовизначення особистості, яка складається з психологічних індикаторів, що характеризують ціннісні орієнтації, мотиви та самооцінку.

Ключові слова: самовизначення, психологічні індикатори, цінності, мотиви, самооцінка.

В дослідженні особистісного розвитку людини, в процесі становлення індивіда соціальним та діяльним суб'єктом немає більш фундаментальної проблеми, яку можна було б порівняти з механізмом та з наслідками формування процесу самовизначення особистості в соціальних спільнотах. Проблема самовизначення широко досліджувалась у вітчизняній психології та має значну кількість теоретичних підходів до встановлення меж застосування самого поняття. Так, деякі питання розглядалися у зв'язку з дослідженням методологічних питань життєвої позиції, життєвого стилю, життєтворчості та самосвідомості (Л.І.Анциферова, Л.І.Божович, М.Й.Бориспівський, І.П.Волкова, Г.С.Костюк, Н.В.Чепелева, Н.А.Головко, Л.Н.Коган та ін.). За А.В.Петровським самовизначення є усвідомленням особистістю своєї позиції і свободи діяти відповідно до цінностей групи. Всі ці підходи засвідчують особливу рису соціальної природи людини, а саме: о вона прагне до включення в соціум, і разом з тим – до виділення із соціуму задля ствердження своєї індивідуальності. Саме тому самовизначення є одним із аспектів соціалізації, який є специфічною, абсолютно соціальною за своєю природою формою активності індивіда, процесом «дорівняння» індивіда та перетворення його на особистість, що має цілісність, стійкість, спрямованість та активність [3]. Як аспект соціалізації, самовизначення може відбуватись у декілька способів, які виділяє Головаха Є.І.:

– інституційний – через соціальні інституції суспільства, які залучені до виховного процесу;

- традиційний – через сім'ю та найближчі значущі групи;
- стилізований – через різноманітні вікові субкультури, течії, рухи;
- міжособистісний – шляхом наслідування значущих особистостей;
- рефлексивний – такий, що ґрунтується на власному досвіді, пережитому та усвідомленому [2].

Таке розмаїття способів самовизначення продукує специфічні різновиди цього процесу, серед яких можна виділити професійне, соціальне, особистісне та ін., які розрізняються за своєю спрямованістю в ту чи іншу сферу людської діяльності. Тому існують труднощі зі встановленням чіткої структурної моделі дослідження даного процесуального явища, яке в рамках профорієнтації пропонують досліджувати через життєві плани, уявлення про майбутнє. В більш загальному плані були зроблені спроби дослідити конвенційно-рольове самовизначення, оперуючи термінами статусно-рольової концепції (Б.Г.Ананьєв, І.С.Кон, Л.П.Буєва). Цей вид самовизначення починає формуватись ще в дошкільному віці і, зберігаючи свою відносну стійкість, включається в інші види самовизначення, виражає прагнення індивіда займати значуще становище в референтній групі. Моральне самовизначення, яке визначається як єдність усвідомлених морально-етичних норм суспільства та поведінки особистості, описувалось за допомогою ціннісних ідеалів, соціальних норм та морального компоненту поведінкової активності суб'єкта. Особливості сімей-